

การศึกษาสงฆ์สมัยพุทธกาล

พระเทพวัชรบัณฑิต, ศาสตราจารย์ ดร.

อธิการบดี

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

คณฺธธุระและวิปัสสนาธุระ

“การศึกษาสงฆ์” ในสมัยพระพุทธเจ้าเรียกว่า “ธุระ” มี ๒ อย่างคือคณฺธธุระเรียนคัมภีร์และวิปัสสนาธุระเรียนหลักการปฏิบัติแล้วลงมือปฏิบัติกรรมฐานแต่หลังจากมีการเขียนคัมภีร์พระพุทธศาสนาแล้ว คำว่า “การศึกษาสงฆ์” มีนัยหมายถึงการศึกษาพระปริยัติธรรม(ปริยัติสัทธรรม) หรือปริยัติศึกษาเป็นหลักซึ่งก็คือคณฺธธุระนั่นเอง ในขณะที่ “วิปัสสนาธุระ” หมายถึงพระปฏิบัติสัทธรรม(ศีล สมาธิ ปัญญา) เป็นการศึกษาอบรมกล่อมเกลادنองทั้งด้านร่างกายและจิตใจให้มีความเรียบร้อยดีงาม

พระพุทธเจ้าทรงกำหนดธุระ(การศึกษา)สำหรับพระสงฆ์ไว้ ๒ อย่างเพื่อให้เหมาะกับวัยวุฒิและคุณวุฒิของพระสงฆ์ซึ่งมีความหลากหลายด้านวัยและพื้นฐานความรู้เดิม ท่านที่บวชในขณะที่เป็นหนุ่ม มีพื้นฐานความรู้ดีก็ควรทำทั้งคณฺธธุระและวิปัสสนาธุระ ส่วนท่านที่บวชในขณะมีอายุมากแล้วก็ควรทำวิปัสสนาธุระเป็นหลัก ดังที่สมัยหนึ่ง กุฎุมพีชาวเมืองสาวัตถีชื่อวามหาปาลบวชเมื่อตอนแก่ พอบวชได้ ๕ พรรษาก็เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลถามว่า “ในพระพุทธศาสนามีธุระอยู่กี่อย่าง” พระพุทธองค์ตรัสว่า “มีธุระอยู่ ๒ อย่างคือ คณฺธธุระกับวิปัสสนาธุระ การเรียนนิกาย(คัมภีร์)หนึ่งก็ดี สอนนิกายก็ดี จบพุทธวจนะคือพระไตรปิฎกก็คือ ตามสมควรแก่ปัญญาของตนแล้วจำไว้ได้ กล่าวบอกพุทธวจนะนั้น ชื่อว่า คณฺธธุระ ส่วนการที่ฝึกหัดบำเพ็ญธรรมจนคล่องแคล่ว ยินดีอย่างยิ่งในที่เงียบสงบ เริ่มตั้งความสิ้นและความเสื่อมไว้ในอตภาพ ยังวิปัสสนาให้เจริญต่อเนื่องกันไปจนกระทั่งบรรลุอรหัตผล ชื่อว่า วิปัสสนาธุระ” เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสจบ พระมหาปาลก็กราบทูลทันทิว่า “พระพุทธเจ้าข้า ข้าพระองค์บวชตอนแก่ ไม่สามารถบำเพ็ญคณฺธธุระให้บริบูรณ์ได้ แต่จักบำเพ็ญวิปัสสนาธุระให้บริบูรณ์ได้ ขอพระองค์ตรัสบอกกรรมฐานแก่ข้าพระองค์เถิด”

คณฺธธุระคือวิชาการ วิปัสสนาธุระคือวิชาชีวิต เหตุที่คนบวชตอนแก่ไม่นิยมบำเพ็ญคณฺธธุระก็เพราะ(๑)บางคนเรียนมามากแล้ว มีประสบการณ์มากแล้วจากทำงานตอนอยู่ครองเรือน บางคนอาจจบศิลปศาสตร์ ๑๘ ประการมาแล้ว วิชาการทางโลกบางเรื่องก็เหมือนวิชาการทางพระพุทธศาสนา คงไม่จำเป็นต้องเรียนอีก เพราะไม่ได้เอาไปใช้ประโยชน์มากนัก (๒)คณฺธธุระหรือวิชาการทางพระพุทธศาสนา ลึกซึ้ง ละเอียดซับซ้อน โดยเฉพาะปรมัตถธรรมคือเรื่องจิต เจตสิก รูป นิพพาน ยากที่จะเรียนจบ คนมีอายุมากเรียนวิชาการนี้อาจทำให้ตัวเองลำบากโดยไม่จำเป็น

๑.คณฺธธุระ

คัมภีร์ แปลว่าคัมภีร์ฝ่ายคัมภีร์ คัมภีร์คือการเรียนคัมภีร์ หมายถึงการศึกษาพระปริยัติธรรม ในสมัยพุทธกาลก็คืออนวัคส์ตฤศาสน์ คำสั่งสอนของพระศาสดามิ่งค์ ๙ อย่าง ประกอบด้วย (๑)สูตร พระสูตรทั้งหลาย รวมทั้งพระวินัยปิฎกและนิกาย (๒)คเวยยะ ข้อความที่มีร้อยแก้วและร้อยกรองผสมกัน ได้แก่พระสูตรที่มีคาถาทิ้งหมด (๓)เวยยาकरणะ ไวยากรณ์ คือความร้อยแก้วล้วน ได้แก่พระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด และพระสูตรที่ไม่มีคาถาเป็นต้น (๔)คาถา ข้อความร้อยกรองล้วน เช่น ธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถาเป็นต้น (๕)อุทาน ได้แก่พระคาถาพุทธอุทาน ๘๒ สูตร (๖)อิติวุตตะกะ พระสูตรที่เรียกว่าอิติวุตตะกะ ๑๑๐ สูตร (๗)ชาตกะ ได้แก่ ชาตก ๕๕๐ เรื่อง (๘)อัฏฐธรรม เรื่องอัศจรรย์ คือพระสูตรที่กล่าวถึงข้ออัศจรรย์ต่างๆ (๙)เวทลละ พระสูตรแบบถาม-ตอบที่ให้เกิดความรู้และความพอใจแล้วชักถามยิ่งขึ้นไป เช่น จุฬเวทลสูตร มหาเวทลสูตรเป็นต้น

ในสมัยที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ พระสาวกผู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์มีหลายรูป เช่น สายพระวินัย ประกอบด้วย พระอุบาลีผู้เชี่ยวชาญพระวินัยอย่างยิ่งในยุคต้น ต่อมาก็มีพระทาสกะ พระโสณกะ พระสิคควะ และพระโมคคัลลิสบุตรสืบทอดพระวินัยในอินเดียในยุคต่อมาเรื่อยมาจนถึงยุคพระจุฬายะ พระติสสะ พระจุฬเทวะ และพระสิวะสืบทอดในเกาะลังกาสายพระสูตรและพระอภิธรรม ประกอบด้วย พระอานนท์ผู้เชี่ยวชาญพระสูตรและพระอภิธรรมอย่างยิ่งในยุคต้น ต่อมาก็มีพระเถระอีกหลายรูปสืบทอดจากยุคสู่ยุค ในสมัยพระพุทธเจ้า พระทัฬหฬลบุตรได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้จัดที่นั่งที่นอน และจัดภัตตาหารถวายภิกษุ วิธีการจัดสถานที่รองรับพระสงฆ์ก็คือ จัดแจงเสนาสนะสำหรับหมู่ภิกษุที่มีคุณสมบัติเสมอกันไว้ที่เดียวกัน คือ จัดแจงเสนาสนะสำหรับภิกษุผู้ทรงพระสูตรรวมกันไว้แห่งหนึ่ง ด้วยประสงค์ว่า “ภิกษุเหล่านั้นจักชักซ้อมพระสูตรกัน” จัดแจงเสนาสนะสำหรับภิกษุผู้ทรงพระวินัยรวมกันไว้แห่งหนึ่ง ด้วยประสงค์ว่า “ภิกษุเหล่านั้นจักวินิจฉัยพระวินัยกัน” จัดแจงเสนาสนะสำหรับภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรมรวมกันไว้แห่งหนึ่ง ด้วยประสงค์ว่า “ภิกษุเหล่านั้นจักสนทนาพระอภิธรรมกัน” เหล่านี้คือหลักฐานแสดงถึงความรุ่งเรืองของคัมภีร์ในสมัยพุทธกาล

๒. วิปัสสนาธุระ

วิปัสสนาธุระก็คือกรรมฐานในพระพุทธศาสนา คำว่า “กรรมฐาน” แปลว่า ที่ตั้งแห่งการงาน มีนัยตรงกับคำว่า “ภาวนา” เป็นคำที่หมายถึงการปฏิบัติธรรมหรือการฝึกอบรมจิตใจและอบรมปัญญา ตามหลักพระพุทธศาสนา กรรมฐานหรือภาวนาในพระพุทธศาสนามี ๒ ประการคือ (๑)สมถกรรมฐาน หรือสมถภาวนา การฝึกอบรมจิตใจให้เกิดความสงบ หรือการฝึกสมาธิ (๒)วิปัสสนากรรมฐานหรือวิปัสสนาภาวนา การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง หรือการเจริญปัญญา

๒.๑ สมถกรรมฐาน เป็นวิธีการสร้างสมาธิอย่างที่โบราณจารย์ได้ปฏิบัติสืบๆ กันมาตามที่ท่านอธิบายไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นวิธีการที่ปฏิบัติกันอย่างเอาจริงเอาจังเป็นงานเป็นการ มุ่งฝึกจำเพาะสมาธิแท้ๆ กำหนดวางกันไว้เป็นรูปแบบ มีขั้นตอนที่ดำเนินไปตามลำดับ คือ (๑)เตรียมการ โดยการตัดปิลิโธคือข้อติดข้อง ข้อกังวล หรือเหตุกังวล เช่น ลาก หมูคณะ ญาติ (๒)เลือกเข้าหากัลยาณมิตรคือครูอาจารย์ผู้มีคุณสมบัติเหมาะที่จะให้กรรมฐานโดยต้องเป็นบุคคลที่มีธรรม(กัลยาณมิตรธรรม) (๓)การเลือกกรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตรับเอากรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๔๐ อย่างที่เหมาะสมกับจริตของตนโยคีผู้ปฏิบัติกรรมฐานต้องพิจารณาพิเคราะห์ดูว่าตัวเองมีจริตแบบไหน และอาจารย์ผู้

ควบคุมการปฏิบัติก็ต้องช่วยพิจารณาตรวจสอบว่าศิษย์ผู้นั้นๆ มีจริตแบบไหน เพื่อให้สามารถเลือกประเภทกรรมฐานให้เหมาะกับจริตนั้นๆ เช่น รากจริต ผู้มีลักษณะนิสัยหนักไปทางราคะ คือรักสวยรักงาม ควรใช้อุสุมกรรมฐานและกายคตาสติ โมหะจริต ผู้มีลักษณะนิสัยหนักไปทางโมหะ เวลาเหงาซึม เื่องงงมงาย ควรใช้อานาปานสติกรรมฐานควบคู่กับไปกับการสนทนากับอาจารย์ (๔) เข้าอยู่ในวัด ที่อยู่อาศัย หรือสถานที่ปฏิบัติซึ่งเหมาะแก่การเจริญสมาธิ พร้อมกันนั้นก็ตัดปลิวโพคือข้อกังวลเล็กๆ น้อยๆ เสียให้หมด (๕) ปฏิบัติตามวิธีเจริญสมาธิ อุปกรณ์ในการสร้างสมาธิ คือ กรรมฐาน ซึ่งแปลว่า ที่ตั้งแห่งการทำงานของจิต หรือที่ให้จิตทำงาน หมายถึงสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์ในการเจริญภาวนา เป็นอุปกรณ์ในการฝึกอบรมจิต เป็นสิ่งที่เอามาให้จิตกำหนด เพื่อให้จิตมีที่เกาะจะได้สงบนิ่งไม่ฟุ้งซ่านไปอย่างไร จุดหมาย กรรมฐานนั้นกล่าวโดยสรุปในที่นี้ก็คือสิ่งที่เอามาให้จิตกำหนดเพื่อชักนำให้เกิดสมาธิ มีวิธีปฏิบัติทั้งหมด ๔๐ อย่าง ผู้ปฏิบัติสามารถเลือกศึกษาและปฏิบัติตามความถนัดของตนเองอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น วิธีแผ่เมตตา

ตัวอย่างวิธีปฏิบัติสมถกรรมฐานโดยใช้พรหมวิหารกรรมฐานข้อ “เมตตา” มีลำดับขั้นคือ (๑) **พิจารณาให้เห็นโทษของความโกรธ(โทสะ)** ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ สรุปความว่า “บุคคลผู้มักโกรธนั้น มีผิวพรรณทราม นอนเป็นทุกข์ ได้ความเจริญแล้วก็ยังถึงความเสื่อม ทำการเช่นฆ่าทางกาย วาจา ย่อมประสบความเสื่อมทรัพย์ ถึงความเสื่อมยศ ญาติมิตรและสหายหลีกหนี ผู้ถูกความโกรธครอบงำย่อมไม่รู้เหตุ ไม่รู้ผล ทำกรรม(ไม่ดี)ที่ทำไต่ยากเหมือนทำได้ง่าย ต่อเมื่อหายโกรธแล้วย่อมเดือดร้อนเหมือนถูกไฟไหม้” เป็นต้น และพิจารณาให้เห็นประโยชน์(อานิสงส์)ของความอดทน(ขันติ) ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ สรุปความว่า “ความอดทนมีอานิสงส์ ๕ ประการนี้คือ (๑)เป็นที่รักเป็นที่พอใจของคนหมู่มาก (๒)เป็นผู้ไม่มากด้วยเวร (๓)เป็นผู้ไม่มากด้วยโทษ (๔)เป็นผู้ไม่หลงลืมสติตาย (๕)หลังจากตายแล้วย่อมไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์” (๒) **พิจารณาอุบุคคลที่อาจเป็นอุปสรรค** ผู้ประสงค์จะสร้างสมาธิโดยเมตตาภาวนา ควรพิจารณาโทษ(ข้อเสีย)อันอาจเกิดขึ้นจากทำเมตตาภาวนาไปในบุคคล ๖ ประเภทคือคนที่เกลียดกัน ย่อมลำบากใจทำให้เสียเวลาในการปรับความคิดให้สลัดเว้นจากความเกลียดแล้วหันมาสู่ความรัก เป็นการเพิ่มภาระให้ตัวเองคนที่เป็นสหายรักกันมาก อาจมีความก้าวหน้ในการปฏิบัติกรรมฐานไต่ยาก เพราะไม่มีแรงจูงใจทั้งด้านลบและด้านบวก ย่อมลำบากเช่นเดียวกันคนที่อยู่ในฐานะกลางๆ ไม่เกลียดไม่รักกัน ก็อาจลำบากเช่นเดียวกัน เพราะเหตุว่าการตั้งคนประเภทนี้ไว้ในฐานะเป็นครู และเป็นคนรักกันย่อมสำเร็จไต่ยากคนที่เป็นศัตรูกัน อาจทำให้เกิดอุปสรรคได้ เพราะเหตุว่าเมื่อระลึกถึงคนที่เป็นศัตรูกัน ความโกรธย่อมเกิดขึ้นคนที่มีเพศตรงข้าม อาจทำให้เกิดอุปสรรคได้เช่นเดียวกัน เพราะเหตุว่าเมื่อระลึกถึงเจาะจงคนที่มีเพศตรงข้าม ความกำหนดย่อมเกิดขึ้นคนที่ตายแล้ว ย่อมเป็นการเสียเวลาโดยไม่มีประโยชน์เกิดขึ้น เพราะเหตุว่าถึงจะทำเมตตาภาวนา ก็ไม่มีอานิสงส์ให้เข้าถึงแม้แต่อุปจารสมาธิได้ (๓) **ทำเมตตาภาวนาตามลำดับ** เมื่อรู้ชัดว่าควรจะทำเมตตาภาวนาในบุคคลประเภทไหน และทำเมตตาภาวนาในบุคคลประเภทไหน ก็ลงมือปฏิบัติโดยเริ่มทำเมตตาภาวนาไปในบุคคลประเภทต่างๆ ตามลำดับ คือ ในตนเอง ในเบื้องต้น โยคีปฏิบัติพึงทำเมตตาภาวนาด้วยการกำหนดใจหรือกล่าวเพียงเบาๆ ว่า “ขอเราจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีทุกข์ มีความสุขบริหารตนไปเถิด” ดังนี้ก็ได้ เหตุที่ต้องเจริญเมตตาภาวนาไปในตนก่อนนั้น ก็เพราะต้องการให้เป็นพยานว่า “ตนเองรักสุขเกลียดทุกข์ ฉันทใด คนหรือสัตว์อื่นก็รักสุข เกลียดทุกข์ฉันทนั้น” ในคนที่เป็นสหายรักหรือคนที่เคารพกัน

ในลำดับต่อมา โยคีผู้ปฏิบัติพึงระลึกถึงคุณความดีของคนอื่นที่ทำให้เป็นที่รักและเคารพกันแล้วทำเมตตาภาวนาโดยนัยว่า “ขอท่านผู้นั้นจงถึงความสุข ไม่มีทุกข์เกิด” เป็นต้น ในบุคคลที่อยู่ในฐานะกลางๆ และในบุคคลที่เป็นศัตรูกัน(ถ้ามี)

๒.๒ วิปัสสนากรรมฐาน การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง หรือการเจริญปัญญาวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมี ๒ แบบคือ

แบบที่ ๑ สมถยานิกเมื่อเตรียมการด้านพื้นฐานและรากเหง้าของปัญญา(วิปัสสนา)ดังกล่าวเรียบร้อยแล้ว เพื่อจะทำลำดับของปัญญา(วิปัสสนา)คือทฤษฎีวิสุทธิเป็นต้นให้สมบูรณ์ โยคีผู้เป็น “สมถยานิก” เมื่อจะปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเพื่อพัฒนาปัญญา พึงออกจากรูปฌานและอรุฌาน ฌานใดฌานหนึ่งก่อน เว้นไว้แต่เนวสัญญานาสัญญายตนะเพื่อใช้เป็นฐาน พึงกำหนดองค์ฌานมีวิตกเป็นต้น และธรรมที่ประกอบด้วยองค์ฌานมีเวทนาเป็นต้นโดยลักษณะและหน้าเป็นต้น ครั้นแล้วพึงกำหนดลงว่า “ทั้งหมดนั้นเป็นนาม” เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งที่น้อมไปได้ เพราะมุ่งหน้าไปสู่อารมณ์ สำรวจนามนั้นหาดูไปว่า “นามนี้อาศัยอะไร ?” ก็จะพบว่า “หทัยรูปเป็นที่อาศัยของนาม” ต่อจากนั้นพึงกำหนดจบุรูปคือภูตรูป(ดิน น้ำ ไฟ ลม)ซึ่งเป็นที่อาศัยของหทัยรูป และอุปาหยารูปที่เหลือก็อาศัยภูตรูป โยคีพึงกำหนดลงว่า “ทั้งหมดนั้นเป็นรูป” เพราะเป็นสิ่งเสื่อมสลายได้ ต่อจากนั้นพึงกำหนดนามรูปด้วยกันโดยสรุปว่า “นามมีการน้อมไปเป็นลักษณะ รูปมีการเสื่อมสลายเป็นลักษณะ” เมื่อมีความคล่องแคล่วชัดเจนในการกำหนด ชื่อว่าได้ทำทฤษฎีวิสุทธิให้ถึงพร้อมสมบูรณ์ เมื่อทฤษฎีวิสุทธิสมบูรณ์แล้ว ย่อมเป็นพื้นฐานแก่การทำกัมขาวัตถวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิภาณญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิให้สมบูรณ์ตามลำดับเป็นแนวทางไปสู่การตัดกิเลสต้นเหตุได้เช่นเดียวกัน ดังที่พระอานนท์ได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้า เมื่อเธอเจริญวิปัสสนาอันมีสมณะนำหน้าอยู่ มรรคเกิดขึ้น เธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้นสังโยชน์ทั้งหมดย่อมถูกละได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป” พระพุทธเจ้าตรัสถึงวิธีการพัฒนาปัญญาแบบสมถยานิกไว้ตอนหนึ่งว่า “...เรานั้นแล สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน ... จตุตถฌาน ... อากาสาัญญาตนะ ... เนวสัญญานาสัญญายตนะ ... บรรลุสัญญาเวทียัตนิโรธอยู่ เพราะเห็นด้วยปัญญาอาสวะทั้งหลายก็ได้ถึงความสิ้นไป”

แบบที่ ๒ วิปัสสนายานิกโยคีผู้เป็น “วิปัสสนายานิก” เมื่อจะปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเพื่อพัฒนาปัญญา กำหนดพิจารณารูปคือมหาภูตรูปได้แก่ธาตุ ๔(ดิน น้ำ ไฟ ลม) โดยในเบื้องต้น กำหนดพิจารณาธาตุดินและธาตุน้ำแยกย่อยเป็นอาการ ๓๒ เริ่มจากผมเป็นต้นไป เมื่ออาการ ๓๒ ปรากฏชัดส่วนที่เป็นธาตุไปและธาตุลมซึ่งแยกย่อยเป็นอาการอีก ๑๐ อย่างก็ปรากฏชัดตามมาโยคีผู้ปฏิบัติครั้งรวมรูปทั้งหมดนั้นเข้าด้วยโดยลักษณะคือความเสื่อมสลาย ก็จะเห็นว่า “นั่นเป็นรูป” เมื่อโยคีกำหนดเห็นรูปอย่างนั้นแล้ว อรูปธรรมทั้งหลาย(นาม)ก็ปรากฏ โยคีรวมอรูปธรรมทั้งหมดเข้าด้วยกันโดยลักษณะคือความน้อมไปได้ ก็จะเห็นว่า “นั่นเป็นนาม” วิปัสสนายานิกถือเป็นวิธีการพัฒนาปัญญาอีกแบบหนึ่งที่น่าไปสู่ความรู้แจ้งเห็นจริงทั้งระดับโลกียะและโลกุตระพระพุทธเจ้าตรัสถึงวิธีการพัฒนาปัญญาแบบวิปัสสนายานิกตอนหนึ่งว่า “เมื่อใด เรารู้ชัดความเกิด(สมุทัย) ความดับ(อัสตง) คุณ(อัสสาทะ) โทษ(อาทีนพ) และเครื่องสลัดออก(นิสสรณะ)อินทรีย์ ๖(ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ)ตามความเป็นจริง เมื่อนั้นเราจึงยืนยันว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก

ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ อนึ่ง ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแก่เราว่า วิมุตติ(ความหลุดพ้น)ของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก”

พระอุปัชฌาย์และพระอาจารย์

กัลยาณมิตรเพื่อความงอกงามแห่งวิชา

กระบวนการศึกษาในพระพุทธศาสนาสมัยพุทธกาล(สมัยที่พระพุทธเจ้ายังพระชนม์อยู่) ให้ความสำคัญแก่สายสัมพันธ์ระหว่างศิษย์กับอาจารย์ คือ พระอุปัชฌาย์(ผู้บวชให้)กับพระสังฆวิहारิก(ผู้รับการบวช-ศิษย์) และพระอาจารย์(ผู้เป็นเจ้าของสำนักแต่ไม่ได้บวชให้)กับพระอันเตวาสิก(ผู้มาอยู่กับเจ้าสำนักโดยที่ท่านไม่ได้เป็นพระอุปัชฌาย์-ศิษย์) โดยเฉพาะใน ๕ พรรษาแรกต้องให้มีความสัมพันธ์แน่นแฟ้นมากที่สุดองค์ประกอบที่ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างพระอุปัชฌาย์กับพระสังฆวิहारิกแน่นแฟ้นเรียกว่า อุปัชฌายวัตรกับสังฆวิहारิกวัตร องค์ประกอบที่ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างพระอาจารย์กับพระอันเตวาสิกแน่นแฟ้นเรียกว่า อาจารย์วัตรกับอันเตวาสิกวัตรเป็นการเอาใจใส่ต่อกันและกันด้วยความเอื้อเพื่อเกื้อกูลทุกเรื่องเกี่ยวกับการดำเนินชีวิต ซึ่งจะนำไปสู่การปลูกศรัทธาในกันและกันเป็นเบื้องต้นก่อนที่จะนำไปสู่การทำกิจกรรมร่วมกันในเรื่องอื่นๆ ต่อไปสาระสำคัญบางตอนของวัตรต่างๆ เช่น

อุปัชฌายวัตร(วิธีที่สังฆวิहारิกประพฤติโดยชอบในอุปัชฌาย์) ... เมื่ออุปัชฌาย์กำลังกล่าว ไม่พึงกล่าวสอดขึ้นในระหว่าง อุปัชฌาย์กล่าวถ้อยคำใกล้ต่ออาบัติ(สุ่มเสี่ยงจะเป็นอาบัติ) พึงห้ามเสีย ถ้าอุปัชฌาย์ต้องการจะให้เรียน พึงเรียน ถ้าอุปัชฌาย์ต้องการจะให้สอบถามอรรถ พึงสอบถาม อุปัชฌาย์อยู่ในวิหารใด ถ้าวิหารนั้นสกปรก ถ้าสามารถ พึงชำระให้สะอาด ถ้าอุปัชฌาย์เกิดความเห็นผิด สังฆวิहारิกพึงให้สละเสีย หรือพึงบอกภิกษุอื่นให้ช่วยให้สละเสีย หรือพึงแสดงธรรมแก่อุปัชฌาย์...

สังฆวิहारิกวัตร(วิธีที่อุปัชฌาย์ประพฤติโดยชอบในสังฆวิहारิก) ... อุปัชฌาย์พึงสงเคราะห์อนุเคราะห์สังฆวิहारิกด้วยอุทเทส(การเรียนการสอน) ปริปุจฉา(สืบค้นหาความรู้) โอวาท(แนะนำตักเตือน) และอนุศาสน์(สั่งสอน)ถ้าสังฆวิहारิกเกิดความเห็นผิด อุปัชฌาย์พึงให้สละเสีย หรือพึงบอกภิกษุอื่นให้ช่วยให้สละเสีย หรือพึงแสดงธรรมแก่สังฆวิहारิก

สาระของอาจารย์วัตรและอันเตวาสิกวัตรก็มีเหมือนกับอุปัชฌายวัตรและสังฆวิहारิกวัตร โดยสรุป วัตรทั้งหมดนี้มีสาระเพื่อให้ความเอื้อเพื่อต่อกัน สร้างความอบอุ่น ความเป็นกัลยาณมิตร สร้างสายสัมพันธ์ต่อกันทั้งด้านภาพและจิตภาพ ซึ่งเมื่อผู้เป็นศิษย์มีอายุพรรษาเกิน ๕ ไปแล้ว แม้จะแยกย้ายกันไปอยู่ต่างถิ่นที่ แต่ก็ยังคงความเป็นศิษย์-อาจารย์กันอยู่อย่างเหนียวแน่น ความงอกงามของวิชาที่ได้เรียนมาจากพระอุปัชฌาย์หรืออาจารย์อย่างใกล้ชิดจะเพิ่มขึ้นอย่างไม่รู้จบ ยิ่งใช้วิชา ก็ยิ่งเพิ่มปริมาณแตกฉานขยายต่อเนื่องเรื่อยไป เพราะได้อาศัยหล่อแห่งความงอกงามคือศรัทธา ดังพุทธภาษิตว่า “สทฺธา พืชฺ ติโป วุณฺณิ-ศรัทธาเป็นพืช ความเพียรเป็นฝน”

อะไรก็มีปัญหาไปหมด เรียนหนังสือไป วิชาที่ได้มาก็กลายเป็นวิชามาร คนไม่มีสมาธิเรียนหนังสือไม่จำ เรียนไปหงุดหงิดไป คนไม่มีปัญญาเรียนหนังสือไม่รู้เรื่อง นี่คือสิ่งที่นักบริหารการศึกษาต้องรู้และใส่ใจให้มาก

หลักคิดในการจัดการเรียนการสอนก็คือ ดีต้องมาก่อนเก่ง นั่นคือต้องสร้างคนดีก่อนสร้างคนเก่ง ความดีเป็นเครื่องมือสร้างความเก่ง คนดีเมื่อได้รับการศึกษาไปจะกลายเป็นคนเก่งได้ไม่ยาก ศิลสมาธิ ปัญญามีลักษณะเป็นทั้งวิธีการและเป้าหมายไปในขณะเดียวกัน นั่นคือในบางกรณี ถ้าประสงค์จะให้คนมีศีล สมาธิ ปัญญา ก็ใช้วิธีการประกอบพิธีทำบุญ ให้ทาน สมาทานศีลถือปฏิบัติอยู่เป็นประจำ นานไปก็จะมีอหยาศัยเป็นคนมีศีล หมั่นฝึกปฏิบัติกรรมฐานกล่อมเกลาคจิตใจอยู่เป็นประจำโดยวิธีการต่างๆ นานไปกลายเป็นคนมีสมาธิดี ฝึกคิดฝึกใคร่ครวญอยู่เสมอ นานไปกลายเป็นคนสติปัญญาดี อย่างนี้เรียกว่าเป็นทั้งวิธีการและเป้าหมาย

ในบางกรณี ศิล สมาธิ ปัญญาอยู่ในลักษณะเป็นเป้าหมาย เช่น ประสงค์จะให้คนมีศีล สมาธิ ปัญญาต้องทำกิจกรรมหรือพิธีกรรม บางโรงเรียนใช้วิธีการให้เด็กไหว้พระสวดมนต์นั่งกรรมฐานฝึกสมาธิ ก่อนเรียน สังคมบางท้องถิ่นมีการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาอยู่เป็นประจำ แล้วให้ถือเป็นโอกาสที่ผู้คนในสังคมนั้นจะได้มารวมกันทำสาธารณประโยชน์และพูดคุยกันแต่เรื่องดีงาม หรือถือโอกาสอบรมสั่งสอนกัน ไม่นานจะกลายเป็นคนมีศีล หรือบริการกรม(ท่องบ่น)หัวใจติปิโส(อิ, สวา, สุ) หรือหัวใจอริยสัจ ๔(ทุ, ส, นิ, ม)อยู่เป็นประจำ ไม่นานก็จะกลายเป็นคนมีสมาธิดี และท้ายที่สุดย่อมมีผลทำให้เกิดปัญญา

ขั้นที่ ๓ กรอบในการถ่ายทอดความรู้ กรอบในการถ่ายทอดความรู้ควรดำเนินตามธรรมเนียมพระพุทธศาสนา คือ ปรีชาปฏิบัติ ปฏิเวธปรีชาปฏิบัติก็คือ เรียนทฤษฎี ปฏิบัติคือฝึกปฏิบัติตามทฤษฎีที่ได้เรียนมา ปฏิเวธคือการบรรลุผลของการปฏิบัติ ว่าตามหลักพระพุทธศาสนาจริงๆ ปรีชาปฏิบัติคือพระพุทธพจน์ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ปฏิบัติคือคำสอนของพระพุทธเจ้าที่สรุปลงมาเป็นแนวปฏิบัติในกรอบไตรสิกขา ปฏิเวธคือผลของการปฏิบัติระดับต้นคือสุข สงบ เยือกเย็น ระดับสูงคือมรรค ผล นิพพานการถ่ายทอดเนื้อหาให้ครอบคลุมกระบวนวิชาต้องประยุกต์ตามหลักพระพุทธศาสนา

วิชาการอื่นๆ ก็มีกรอบในการถ่ายทอดความรู้ไม่แตกต่างกัน ไม่ว่าจะเป็นภาษาศาสตร์ สังคมศาสตร์ วิทยาศาสตร์และคณิตศาสตร์ นั่นคือต้องมีทั้งปรีชาปฏิบัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ จะให้น้ำหนักในส่วนไหนมากกว่ากันขึ้นอยู่กับลักษณะของวิชา

กรอบในการถ่ายทอดวิชาการเพื่อการพัฒนาคุณธรรม จริยธรรมควรได้รับการเน้นในด้านไหน ? มีคำสำคัญอยู่ ๒ ชุดที่ควรนำมาพิจารณาประกอบการจัดการเรียนการสอน คือ (๑)รู้ดี ทำได้ ใช้เป็น และ(๒)สอนให้รู้ ทำให้ดู อยู่ให้เห็น

“รู้ดี ทำได้ ใช้เป็น” เป็นเป้าหมายด้านวิชาการ “รู้ดี” คือรู้ปรีชา รู้ทฤษฎี “ทำได้” คือปฏิบัติได้ตามที่รู้ รู้อย่างไร ทำได้อย่างนั้น “ใช้เป็น” คือปฏิบัติ เมื่อเรียนจบมาแล้วไม่ได้เอาความรู้มาใส่บ่าแบกหาม แต่เมื่อถึงสถานการณ์ที่จำเป็น สามารถนำความรู้ที่เรียนมาใช้ให้เป็นประโยชน์ได้

“สอนให้รู้ ทำให้ดู อยู่ให้เห็น” เป็นกรอบในการสร้างจรรยาหรือวิชาชีวิต ครูอาจารย์ต้องการให้ศิษย์เป็นมนุษย์สมบูรณ์ เป็นคนดีมีศีลธรรม ต้องสอนเขาให้รู้วิธีการที่จะเป็น ต้องทำให้ดู อยู่ให้เห็น เป็นตัวอย่างที่ดี(Role Model)สถาบันการศึกษายุคใหม่ปัจจุบันเปิดสอนหลักสูตรผลิตบัณฑิตก็ด้วยวัตถุประสงค์ ๒ อย่าง คือ (๑)สร้างบัณฑิตที่มีลักษณะเฉพาะทาง (๒)สร้างนักปฏิบัติ

มีข้อสังเกตเพื่อให้พิจารณาในประเด็นความเป็นนักทฤษฎีกับความเป็นนักปฏิบัติทฤษฎีเกิดจากความคิดของคนแล้วเอาไปบรรจุไว้ในตำรา วิธีปฏิบัติเกิดจากประสบการณ์ที่ได้รับมาจากสถานการณ์จริงซึ่งมีความแตกต่างหลากหลายไปตามกาละ เทศะ บุคคล และสภาพแวดล้อม

การเป็นคนดีกับการเป็นคนมีความรู้ทางศาสนามีความสัมพันธ์กันแต่ไม่ใช่เรื่องเดียวกันเสียทีเดียวความเป็นคนดีเกิดจากการปฏิบัติตามหลักศาสนาและกฎเกณฑ์ทางสังคม การมีความรู้เชี่ยวชาญวิชาการด้านศาสนาเป็นหลักประกันว่าจะทำให้เป็นคนดีได้ส่วนหนึ่ง กล่าวคือเป็นพื้นฐานได้ แต่จะเป็นคนดีได้จริงก็ต่อเมื่อมีการนำหลักศาสนานั้นไปปฏิบัติในการดำเนินชีวิต ดังนั้นจัดให้เรียนวิชาพระพุทธศาสนา ผลที่ได้คือมีความรู้เข้าใจหลักพระพุทธศาสนา

ความพยายามของหลายคนที่จะให้มีการเรียนการสอนวิชาศาสนาในโรงเรียน ในวิทยาลัย หรือในมหาวิทยาลัย ด้วยหวังว่าจะทำให้ผู้เรียนเป็นคนดีจึงเป็นไปตามที่หวังบ้าง ไม่เป็นไปตามที่หวังบ้าง เพราะความจริงก็คือว่า มีการเรียนการสอนวิชาพระพุทธศาสนา ผลที่ได้ก็คือความรู้ความเข้าใจวิชาพระพุทธศาสนา แต่ความเป็นคนดีต้องเป็นอีกขั้นหนึ่ง ความเป็นคนดีจะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อได้นำเอาความรู้วิชานั้นๆ มาปฏิบัติ

วิชาการทั้งหลายก็เหมือนกัน เรียนจบแล้ว สิ่งที่ได้คือความรู้ แต่ไม่แน่ว่าจะมีความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์หรือไม่ เป็นเรื่องที่น่าขบคิด ประเด็นที่นักการศึกษาต้องรู้ในเบื้องต้นคือ หลักวิชาการทั้งหลายจะเจริญงอกงามและเป็นประโยชน์ต่อชีวิตใดๆ ต้องมีการปฏิบัติและเกิดผลของการปฏิบัติ ซึ่งจะก่อผลสืบเนื่องคือ “ปิติ” แปลว่าความอิ่มใจที่จะย้อนกลับไปหล่อเลี้ยงชีวิตให้สดชื่นเต็มตัวไปกับหลักวิชาการนั้น ดังนั้น เรื่องของการศึกษานี้ องค์ประกอบแห่งความงอกงาม คือ (๑)อาจารย์ผู้เป็นกัลยาณมิตร (๒)ศิษย์ผู้มีศรัทธา (๓)ปริยัติคือศึกษาเล่าเรียนและปฏิบัติคือศึกษาอบรมควบคู่กันไป